

ИВАНА КОМАТИНА
Историјски институт Београд
ivana.komatina@iib.ac.rs

ПРЕДРАГ КОМАТИНА
Византолошки институт САНУ, Београд
predrag.komatina@visanu.ac.rs

„СРПСКА ЗЕМЉА” У ТРНОВСКОМ НАТПИСУ ЈОВАНА АСЕНА II У СВЕТЛУ ТАДАШЊЕ ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСKE ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

У раду се пажња посвећује ктиторском натпису цара Јована Асена II који је уклесан на стубу Цркве Четрдесет мученика у Трнову након његове славне победе над епирском владарем Теодором Дуком Комнином Анђелом у бици код Клокотнице 1230. године, односно питање шта се у контексту тадашње политичко-географске терминологије подразумева под синтагмом „Српска земља” у том натпису.

Кључне речи: Српска земља, Јован Асен II, Теодор Дука Комнин Анђео, Клокотница, натпис, Полог, Врање

The paper discusses the founding inscription of Emperor John Asen II, which was carved on the pillar of the Church of the Forty Martyrs in Tärnovo after his glorious victory over the Epirote ruler Theodore Doukas Komnenos Angelos in the Battle of Klokotnica in 1230, focusing on the meaning of the phrase “Serbian land” in the mentioned inscription in the context of the political-geographical terminology of the time.

Keywords: Serbian land, John Asen II, Theodore Doukas Komnenos Angelos, Klokotnica, inscription, Polog, Vranje

Импозантан натпис бугарског цара Јована Асена II (1218–1241) који је уклесан на стубу у припрати Цркве светих Четрдест мученика у Трнову, који се баш у том граду разрачунао са противницима и отпочео своју двадесетогодишњу владавину, уз историјску и културну вредност, сведочи и о политичком тријумфу тог цара на Балкану.¹ Нови бугарски цар је имао исте амбиције као његови супарници: Епирска држава на Балкану и Никејско царство у Малој Азији, тј. да освоји Цариград и обнови Ромејско царство.² Промена на никејском престолу услед смрти цара Теодора I Ласакриса омогућила је нагли успон епирског владара Теодора I Анђела, који се 1227. упркос противљењу новог никејског цара Јована III Ватаца (1221–1254) и тадашњег патријарха Германа II крунисао за цара.³ Теодор I Анђео био је на врхунцу моћи, а смрт латинског цара Роберта Куртенејског 1228. г. и превирања која су наступила под зидинама Цариграда видео је као одличну могућност да оствари свој циљ. Српској држави, која је неколико година раније успоставила и блиске родбинске односе са Епирском државом будући да се краљ Радослав оженио Аном, ћерком епирског владра, такав развој догађаја је у потпуности одговарао.⁴ Међутим, бугарски цар Јован Асен II је имао једнаке претензије, те је сукоб два балканска цара био неизбежан. Византијски историчар Георгије Акрополит у својој знаменитој *Историји* доноси опис читавог сукоба „у месту на обалама Марице које они зову Клокотница”.⁵ Поменути историчар наводи да је Теодор Анђео погазио уговор и заклетве које је имао са бугарским царем, „тражио је да изнуди рат са Бугарима”, али је „заправо тражио сопствено уништење”.⁶ Бугари су, захваљујући стратегији, ипак однели велику победу, а Теодор Анђео је заробљен и ослепљен како се никада више не би домогао власти, те је остатак живота провео лутајући по дворовима.⁷ Јован Асен II се као победник опходило часно према пораженима, а Акрополит сматра да је такво држање можда било из интереса, јер је „желео да влада над њима (становништвом, прим. аут.) пошто их је одвојио од Ромејског царства”.⁸ Када је након победе наставио поход градови су му се предавали без борбе: Једрене, Димотика, Волерон, Сер,

¹ Након смрти латинског цара Хенрика Фландријског без подршке је остао његов зет и тадашњи бугарски цар Борило, те се већ 1217. појавио Јован Асен II, законити наследник Јована Асена I, који се наредне године већ усточио на трону, *Божилов*, *История II*, 341–349; *Божилов*, *Држава и црква у Бугарској*, 75–79; *И. Коматићина*, *Краљ Стефан Урош I*, 52.

² *Stanković*, *John II Asen*, 49–54.

³ *Nicol*, *Despotate of Epiros*, 60–71; *Prinzinger*, *Studien II*, 42–45; *Целебџић*, *Писма Јована Апокавка*, 125–138; *исџи*, *Друштво у епирској држави*, 11–12.

⁴ *И. Коматићина*, *Невестинска кићења сунцородне кћери*, 117–144.

⁵ *Acropolitae Opera*, I, 41–42; *George Acropolites, History*, 178.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Након дебакла код Клокотнице Теодор је заробљен и ослепљен, а наместо њега власт је преузео његов брат Манојло. Седам година након дебакла слепи Теодор Анђео успео је да заузме Солун, да би већ 1242. г. постао талац код Јована III Ватаца, али је његова политичка каријера потрајала све до 1253, *Osswald*, *Epire*, 71–83; *И. Коматићина*, *Краљ Стефан Урош I*, 89, 100, 111, 152.

⁸ *Acropolitae Opera*, I, 41–42; *George Acropolites, History*, 179.

Прилеп и Пелагонија са околним подручјем. Затим је опустошио Велику Влашку (Тесалију), запосео Албанон и пљачкао широм Илирика. Потом се вратио „у своју област“ остављајући неке тврђаве под управом Ромеја, али њему потчињене, као и војнике и генерале који су скупљали јавне приходе. Због таквог опхођења посматран је са благонаклоношћу не само од Бугара него, закључује Акрополит „и од Ромеја и других народа“.⁹

Победу над Епирцима код Клокотнице 9. марта 1230. године цар је убрзо забележио те је у Цркви Светих Четрдест мученика у Трнову, чији је и ктитор, дао да се у спомен на њу исклеше тзв. *Трновски наџџис*, који уз Омуртагов и натпис из тврђаве Родосто краси ову велелепну цркву.¹⁰ Због његовог значаја и невеликог обима доносимо га у преводу на савремени српски језик у целини:

„У лето 6738 [1230], индикта трећег. Ја, Јован Асен, у Христу Богу верни цар и самодржац бугарски, син старог цара Асена, сазидао сам од темеља и живописом до краја украсио ову часну цркву у име Светих Четрдесет мученика, уз чију сам помоћ у дванаестој години моје владавине, у којој је години осликан овај храм, заратио у Романији и победио грчку војску. И ухватио самог цара кир Теодора Комнина са свим његовим бољарима. И ја сам освојио сву земљу од Једрена и до Драча грчку. Такође и арбанашку и српску. Градове око Цариграда и сâм Град држали су Франци, али су се и они покоравали под десницом мога царства, јер нису имали другог цара осим мене, и захваљујући мени провели су дане своје, јер је Бог заповедио. Јер без Њега се ни дело, ни реч не чини. Нека му је слава у векове. Амин.“¹¹

Дакле, Асенов поход који је уследио након битке код Клокотнице 1230. године, те опис градова и области који су му се покорили, готово истоветно описују Акрополит у *Историји* и сам цар на поменутом натпису. Управо због те сличности у науци је изнета теза да је Георгије Акрополит видео Асенов натпис приликом посете Трнову, те да му је послужило за састављање тог описа. Међутим, јасно је да Акрополитов спис доноси детаљнији попис градова и

⁹ Acropolitae Opera, I, 41-42; George Acropolites, History, 179; *И. Коматиџина*, Краљ Стефан Урош I, 59-60.

¹⁰ За Омуртагов натпис, уп. *Бешевлиев*, Първобългарските надписи, по. 56.

¹¹ „...в(ъ) лѣт(о) свѣдѣн(и) индиктаѣ: азъ ѿ(анн)ъ асѣн(ъ) въ х(рист)а в(о)га вѣрн(и) ц(а)ра и самодръжець в(л)гармь с(ы)нъ старого асѣнѣ ц(а)рѣ създахъ ѿ зачала: и писаниемъ украсихъ до конца: прѣч(ъ)стижъ сѣжъ цркъв(ъ) въ има с(в)етыхъ: м̄ м(ж)ч(ъ)н(и)къ и хъже помощижъ. в. в. ѿ лѣт(о) ц(а)рства моего в(ъ) неже лѣт(о) писааше са храмъ съ излѣзох(ъ) на брань въ риманижъ и развих(ъ) воинскъ гръцкж. и самого ц(а)рѣ кюр(ъ) Теодора комнина ѿх(ъ) съ всѣми волѣры его. а зема вса прѣахъ ѿ одрина и до драчѣ гръцкж. иже же арбанаскж и сръбскжж. тъкмо сжщымъ градовом(ъ) окрестъ ц(а)рѣград(а) и самого того град(а) дрѣжахъ фрѣжи нъ и ти под(ъ) рѣжжъ ц(а)рства моего повиновахъ са понеже много ц(а)рѣ не имѣхъ развѣ(ъ) мене и многа ради д(ъ) н(ъ) свога испроваждаше вѣхъ в(о)гоу тако повелѣвѣшд. иво вез(ъ) него ни дѣло ни слово. съврѣшаеь са. томоу слава. въ вѣкы. аминъ”, *Томовић*, Морфологија, 38, уп. и *Успенский*, О древностяхъ, 6-7, таб. № 5; *Златарски*, История, 593. У преводу на енглески, cf. *Marjanović – Pilipović*, Serbian lands, 98.

области, док Асенов натпис угрубо описује опсег заузетих територија.¹² Такође у Асеновом натпису се не заобилази ни помен Града, иако поход није био усмерен ка Цариграду, те је очигледно да је бугарски цар хтео да истакне да они немају „другог цара” сем њега, јасно алудирајући на тадашњу ситуацију у Латинском царству, где је уместо малолетног Балдуина II владало регентство.¹³

У хоризми коју је Јован Асен II, цар „Бугара и Грка”, издао Дубровачкој општини свакако после Клокотничке битке, гарантују се права и повластице дубровачким трговцима „да купују и продају слободно” између осталог и у новоосвојеним градовима и областима: Једрену, Димотици, скопској, прилепској хори, девољској области, и у земљи арбанашкој.¹⁴ Дакле, и у повељи која је настала непосредно након бугарског тријумфа наведени опсег освојених територија приближно је сличан оном који срећемо на натпису и у Акрополитовој *Историји*. О власти Јована Асена II након Клокотничке битке као „цара Бугарима и Грцима и осталим странама” сведочи и Станимашки натпис (северни Родопи), датован 6739. годином од стварања света (1. септембар 1230–31. август 1231). Под „осталим странама” се у историографији подразумевају Арбанашка и Српска земља аналогно Трновском натпису.¹⁵

У два преписа *Пролошкој живици* Илариона Могленског – први тзв. Каравеловљев према рукопису из XIII века (?) и други према рукопису из XVI века, који се налази у Григоровичевој збирци у Румјанцевском музеју у Москви – налази се и ремисенција не велики успех бугарског цара Јована Асена II код Клокотнице. У препису Љ. Каравелова стоји: „...И минѡвѡмѡ много лѡтомѡ и временомѡ вѡсприа царствина скипетрѡ новѡ царѡ Иоаннѡ Асѡнѡ сынѡ стариж Асѡнѡ царѡ. И вѡистѡ царствоѡж и вѡладаж на Бѡлгарѡ. и Грѡци и Фрѡжѡ. Срѡвѡмѡ же и Арѡбанасиѡ. и вѡсеми градѡ отѡ мора и до мора...”¹⁶ Дакле, истиче се да је цар Јован Асен II, син старог Асена царевао и завладао над Бугарима, Грцима и Фрузима, Србима и Арбанасима. И свим градовима од мора до мора”. Даље се наводи како је његовом заслугом подигнута Црква Св. Четрдесет мученика, те да су у њу пренете мошти Св. Илариона Могленског.¹⁷

¹² Stavridou-Zaphraka, *Аутократорија*, 159–160; George Acropolites, *History*, 179.

¹³ Perry, John of Brienne, 149; И. *Комашина*, Краљ Стефан Урош I, 59. Битка код Клокотнице укратко се помиње у једној савременој хроници Рикарада од Сан Германа, који је био у служби цара Фридриха II (1212–1250). Занимљиво је да хроничар записује да се битка водила између Грка, априла 1230. године и да је Теодор Комнин заробљен и ослепљен („...eodem mense Aprilis in Grecorum imperio factum est prelium inter Grecos (sic!) in quo Commiano captus est et utroque lumine orbatus...”), Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica, 359. Cf. *Hamm*, *Chronik des Richard von San Germano*, passim.

¹⁴ *Живојиновић*, Хоризма бугарског цара Јована Асена II, 233–234; *Златарски*, *История*, 352–353.

¹⁵ *Божилев – Пюзелев*, *История*, 487.

¹⁶ *Иванов*, *Български старини*, 418–420; *Златарски*, *История*, 341, 594–595.

¹⁷ Готово исте садржине, када је у питању опсег Асенове државе, јесте и препис у Григоровичевој збирци, уп. *Иванов*, *Български старини*, 420.

Такође, и у Теодосијевом *Житију Св. Саве*, које је настало у последњој деценији XIII века, наилазимо на кратак осврт на последице битке код Клокотнице. Наиме, када Теодосије, који је кроз читав спис далеко наклоњенији краљу Владиславу него његовом претходнику Радославу, помиње Теодора Анђела, оца Радослављеве супруге Ане, он не пропушта да дода да је „над целом Тесалијом и Илиријом, у Солуну био цар који је после од Асена цара загорског у бици ухваћен и ослепљен”, односно да је Саву у Солуну приликом његовог првог путовања у Свету земљу „примио цар Теодор кога је после... ослепео цар Асен”.¹⁸ Такође, он наводи да је управо архиепископ Сава свом синовцу Владиславу „довео невесту” Белославу, кћер клокотничког победника Јована Асена II.¹⁹

У *Житију Св. Пејке*, које је у XIV веку саставио бугарски патријарх Јефтимије, даје се опсег бугарске државе у време „благочестивога цара бугарског Јована Асена: „...вѣ тѣже вѣѣма бѣгвѣустіе свѣтлѣ и павленнѣ крѣпцѣ ѡдржавашѡ бѣгвѣустивомѡ црју бѣггарскѡмѡ Іѡан'нѡ Асѣню сѣи стараагѡ црѣ Асѣнѣ и никакоже тѣ ланіи ѡжасшѡ са нѣ и паче вѣѣма бѣгвѡполѡдно обрѣтѣ нечѣстивы одрѣжаніе хрѡворнѣ вѣскѡви и вѣсе Македѡнское обѣемшѡ одрѣжаніе и еце Сѣрѣ, та и сѣ вѣсеж Аѡнскѡж паче истиннѣ рѣци Сѣѡж гѡрѡж кѣ симже и славныи Сѡлѡнѣ сѣ вѣсеж Ѣтталіеж такожде же и Трѣвалы такожде и Далматіѣ, гѡже и Ирѡанитскаа гѣлат са дрѣжава, даже и до Драчѣ...”, чијом су заслугом 1238. године и пренете мошти Св. Петке у Трново након преговора са Латинима.²⁰

Трновски натпис цара Јована Асена II и остали наведени извори који сведоче о опсегу бугарске државе након Клокотничке битке разматрани су у историографији више пута. У вези са нашом темом посебну пажњу ћемо посветити делу Трновског натписа који сведочи да је бугарски цар „освојио сву земљу од Једрена и до Драча грчку; такође и арбанашку и српску”. Чини се да у науци није било двојбе око тога шта се подразумева под *Грчком земљом*, а шта под *Арбанашком земљом*. Тако је *Грчка земља* подразумевала Теодорово царство, *Арбанашка земља* би била подручје Арбанаса који су били потчињени Теодору, али су имали политичку посебност и своје архонте, тј. подручје око Кроје.²¹

Међутим, шта би на описаном простору требало да представља та „српска земља” коју је бугарски цар 1230. освојио од Теодора Дуке? У науци је до сада изнето неколико претпоставки шта се подразумева под том синтагмом у поменутом натпису, узевши у обзир и остале поменуте изворе који прослављају тријумф код Клокотнице. В. Златарски узима да се синтагма „српска

¹⁸ Теодосије, 170–171, 173.

¹⁹ Теодосије, 178; *Јухас*, Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности, 21; *Шпадијер*, Хронолошки оквири, 3–15; *И. Коматинова*, Краљ Стефан Урош I, 64–65.

²⁰ *Иванов*, Български старини, 432–433; *Златарски*, Историја, 342–349, 594–595.

²¹ *Златарски*, Историја, 339–341; *Nicol*, Despotate of Epiros, 110–114; *Prinzling*, Studien II, 87–88; *Божилев – Јозелев*, Историја, 485–487; *Николов*, Самостоятелни и полусамостоятелни владения, 46–47; *Madgearu*, Asanids, 201–204.

земља” не односи на „српске земље” у оквиру краљевства Србије него на оне око града Драча које су се пре тога налазиле под влашћу епирског деспота Теодора Дуке.²² Уз наведено, Златарски износи и хипотезу да је услед пораза Теодора Дуке и његов зет Стефан Радослав у Србији изгубио потпору, те да су почеле размирице око српског престола, које су, сматра он, окончане тек 1234, а за последицу су имале долазак на престо Асеновог зета Стефана Владислава, који је би био под његовом врховном влашћу.²³ А. Данчева Василева је мишљења да се након битке код Клокотнице утврдио утицај Јован Асена II уз зета Стефана Владислава, те и његово сизеренство у Србији.²⁴ А. Маџеару сматра да је цар Јован Асен II заправо повео поход на Србију, како он схвата Акрополитово сведочанство о походу на „Илирик” након победе код Клокотнице, у жељи да казни српског краља Радослава, који је тасту Теодору пружио помоћ.²⁵ Међутим, на том месту се код Акрополита под Илириком подразумева, по свој прилици, некадашња Драчка тема.²⁶ У српској историографији су том важном питању пажњу посветили Д. Марјановић и Р. Пилиповић, који с правом постављају питање да ли назив „српска земља” има етнографско значење или је треба схватити у идеолошком контексту утицаја над српском државом услед владавине Стефана Владислава као бугарског зета од 1234. године.²⁷ Аутори закључују да се „српска земља између Једрена и Драча” односи на подручје јужно од Шар планине у горњем току Вардара и даље ка југу.²⁸

* * *

Одговор на питање која би то територија могла да буде „српска земља” у горе наведеним изворима лежи у изворима западне, домаће и нешто познијим изворима византијске провенијенције. Наиме, после смрти латинског цара Роберта од Куртенеа 1228. г., власт је припала његовом брату, малолетном Балдуину II (1228–1261) – бугарски цар Јован Асена II био је тада вољан да прихвати регентство, али латински барони то нису дозволили. Латинску круну понудили су пак бившем јерусалимском краљу Јовану од Бријена, те је након неколико месеци преговора 1229. године склопљен уговор у Перуђи. Тако је Јован од Бријена постао регент малолетном Балдуину II, који се оженио његовом ћерком. Нешто касније, како је и стајало у уговору, Јован од Бријена је 1231.

²² Златарски, *История*, 342–343.

²³ Златарски, *История*, 342–343.

²⁴ Данчева Василева, *България и Латинската империя*, 131–132.

²⁵ *Madgearu, Asanids*, 202.

²⁶ Да је у питању област у околини Драча, уп. Златарски, *История*, 343. За додатне аргументе о неодрживости хипотезе о Асеновом походу на Србију cf. *Marjanović – Pilipović, Serbian lands*, 99–100, n. 16.

²⁷ *Marjanović – Pilipović, Serbian lands*, 99.

²⁸ *Marjanović – Pilipović, Serbian lands*, 101.

узео и царску титулу. Балдуин II је по уговору могао да влада Латинским царством кад буде имао двадесет година, али је самосталан владар могао да постане тек након смрти Јована од Бријена. Уговором је такође утаначено и да Јован од Бријена „може да узме оно што изабере за своје наследнике, или целу земљу која је иза *Брахија* („рукавца Св. Ђорђа” = Босфор или Дарданели, прим. аут.), како је Грци или Латини држе или су је некада држали, или целу земљу коју држи Комнин, до поседа Дидимотике и Једрена, и цело војводство Филипопоља ко год да га држи, и целу земљу Славову, и ону која је била Стрезова, осим онога што одатле држи Асен и осим Солунског краљевства...”²⁹

Дакле, уговором је договорено да синови Јована од Бријена после очеве смрти могу да узму, као вазали латинског цара, или земљу у Малој Азији или, с друге стране, поседе у Европи, „осим онога што одатле (тј. од Стрезове земље, прим аут.) држи Асен (тј Јован Асен II) и осим Солунског краљевства”. Други део понуде Бријеновим синовима је речита мапа Теодорове превласти на Балкану 1229. године, дакле непосредно пред пораз на Клокотници. Њему је припадала сва земља до Једрена и Дидимотике – зна се да је његову врховну власт признавао Алексије Слав, чија се територија простирала у Родопима, од Једрена до Мелника, као и да је у годинама после Стрезове смрти 1214. године Теодору постепено припала „и земља која је била Стрезова”, а која се налазила у Повардарју обухватајући важне градове попут Просека, Прилепа, Скопља и Костура. Наравно, Теодору је припадала и територија Солунског краљевства, које је он уништио и присвојио.³⁰

Према Трновском натпису, бугарски цар Јован Асен II наводи да је поразом и ухватио самог Теодора Комнина и његове бољаре и да је „освојио сву земљу од Једрена и до Драча грчку; такође и арбанашку и српску”.³¹ Дакле, ако упоредимо наводе са поменутог натписа са „мапом” Теодорове власти коју нам пружа уговор из 1229. г. и Акрополитовим извештајем о Асеновом даљем напредовању након битке код Клокотнице (освајање Једрена, Дидимотике, Волерона, Сера, Прилепа и Пелагоније са околним подручјем, затим пустошење Тесалије и заузеће Албанона),³² јасно је да се под *грчком земљом* којом је завладао

²⁹ „...Sciendum est quod in voluntate regis erit capere quod maluerit pro heredibus suis, vel totam terram que est ultra Brachium, sicut tenent vel unquam tenuerunt eam Greci et Latini, vel totam terram quam tenet Comninianus, usque ad pertinentias de Dimot et de Andrenoble, et totum ducatum de Finepopie, quisquis eum tenet, et totam terram de Esclaves, et illam que fuit de Straces, excepto illo quod Assantis inde tenet et excepto regno Thessalonicensi...”, *Buchon*, Recherches et matériaux, 20-24, esp. 22; *Perry*, John of Brienne, 60, 150-151.

³⁰ *Osswald*, Epire, 50-70; *Целебџић*, Друштво, 8-16; *И. Коматићина*, Краљ Стефан Урош I, 20-22, 51-64. О територијима Алексија Слава и Стреза, уп. *Рагић*, Обласни господари, 223-245; *Николов*, Самостоятелни и полусамостоятелни владения, 95-123, 143-182.

³¹ *Томовић*, Морфологија, 38.

³² *Acropolitae Opera*, I, 41-42; *George Acropolites*, History, 179; *И. Коматићина*, Краљ Стефан Урош I, 59-60.

бугарски цар подразумева некадашња „земља” Алексија Слава, „земља која је била Стрезова” и делови Солунског краљевства, под *арбанашком земљом* област Арбана (Албанон), док је Тесалију опустошио.³³ Дакле, Асен је освојио *ирчку земљу* и *арбанашку*, за коју знамо да је признавала врховну власт Теодора Дуке,³⁴ те се намеће питање шта је према Трновском натпису подразумевала „српска земља”, коју је Асен освојио од Теодора Дуке, а која се помиње и у понижим изворима и то у два преписа *Пролошкој жиџији* Илариона Могленског и у *Жиџији Св. Петке*.

У науци је, како је већ изложено, изнето неколико претпоставки, од оне по којој је Јован Асен II узео у сизеренство целу српску земљу, што је неодрживо, до оне у којој се под *српском земљом* подразумева подручје јужно од Шар планине у горњем току Вардара, што географски посматрано подразумева и некадашњу Стрезову област. Међутим, узевши у обзир горе изложену рекапитулацију политичко-географских целина Теодорове државе, постаје јасно да то може бити само територија која је лежала северно од земље „која је била Стрезова”.

Севатократор Стрез је био један од такмаца за бугарски престо после смрти цара Калојана под Солуном 1207. Из поменутих међусобица као победник је изашао Борило (1207–1218), али су остали претенденти наставили самостално деловање. Стефан Првовенчани за севатократора Стреза бележи у *Жиџији Св. Симеона* да је од „племена готског” и да се одвојио „на запад” ка српској држави.³⁵ Затим је српски велики жупан, према наводима *Жиџија*, заштитио Стреза од напада рођака Борила, „предао му половину бугарског царстава и утврдио га у граду Просеку”.³⁶ Подсетимо се да се Стрезова земља протезала у Повардарју обухватајући важне градове попут Просека, Прилепа, Скопља и Костура.³⁷

Северно од те територије налазиле су се области Полога и Врања, које су раније заиста припадале српској држави. Полог и Врање су први пут накратко дошли у српске руке када је 1093–1094. српски владар Вукан опустошио околину Скопља, заузео Полог и напао Врање.³⁸ Српској држави их је прикључио

³³ Епир је остао изван домашаја бугарског цара и у њему је, искористивши Теодоров пораз, завладао његов синовац, Михаило II Анђео (1230–1268), *Osswald*, *Epire*, 71–101; *И. Комаџина*, Краљ Стефан Урош I, 89–91, 151–153.

³⁴ *Prinzing*, *Studien II*, 87–88; *И. Комаџина – П. Комаџина*, *Настанак „Млетачке Албаније”*, 56–58.

³⁵ Стефан Првовенчани, 82–84; *Рагић*, *Обласни господари*, 223–234; *И. Комаџина*, *Историјска подлога*, 124.

³⁶ „...и штъкхък и прѣдахъ кмоу поль царьствина българьскаго и оутвердихъ и въ градѣ глаголкъмѣль Просѣкъ...”, Стефан Првовенчани, 84; *И. Комаџина*, *Историјска подлога*, 119.

³⁷ *Рагић*, *Обласни господари*, 223–234; *Николов*, *Самостоятелни и полусамостоятелни владения*, 95–123.

³⁸ *Alexias*, IX, IV.4–6; *И. Комаџина*, *Српски владари*, 184–188; *П. Комаџина*, *Српско-византијски односи*, 14–15.

Стефан Немања 1186. године, али је био принуђен да их врати након пораза у бици на Морави 1191. Сматра се да је Полог и Врање након тога поново заузео Стефан Немањић 1207. године.³⁹ Полог је негде око 1214. г., по свој прилици, привремено запосео бугарски одметник Стрез. Наиме, како стоји у поменутом Стефановом *Жиџију*, Стрез се одметнуо од српског великог жупана упркос исказаној помоћи и подигао побуну, а од напада није успео да га одврати ни тадашњи јеромонах Сава.⁴⁰ Ф. Баришић и Б. Ферјанчић су узевши у обзир одлуке хартофилакса и потоњег охридског архиепископа Димитрија Хоматина, закључили да се у његовим актима изрази „тиранија Другувита“ у Верији и „другувитска власт“ у Пологу односе на „тиранију“ бугарског одметника Стреза.⁴¹ Како Стефан Немањић, а потом и познији хагиограф Теодосије истичу напад Стреза на српску државу, уз поменута Хоматинова акта узима се да се тај напад Стреза одиграо у српском Пологу.⁴² Према *Жиџијима*, Стрезова дрскост је заустављена „силом Св. Симеона“, односно како Теодосије сведочи о Стрезовој смрти, „убио га је неки страшни младић по заповести Савиној“.⁴³ Стрезова смрт се датира у 1214. годину,⁴⁴ а извесно је да се област Полога свакако пре 1219/1220. нашла под влашћу Теодора Дуке.⁴⁵ О Врању нема даљих података у изворима, али је очигледно да је и оно, негде пре 1230, доспело у руке Теодора Дуке. Дакле, оба подручја, тј. Полог и Врање, припадала су крајем XII века, а потом и почетком XIII, српској држави, што значи да је постојао и правни основ да се она сматрају „српском земљом“, те су их на тај начин могли доживљавати и Теодор Дука и Јован Асен II.

У нешто познијим византијским изворима могу се наћи важни елементи за разумевање назива „српска земља“ у Трновском натпису, односно може се уочити шта је она представљала за Византинце и Бугаре чија се власт на централном Балкану смењивала. Наиме, цар Јован III Ватац (1221–1254) узео је од Бугара између 1235/1236. и 1241. области западно од реке Марице, а током

³⁹ Немања је 1186. године „...приложио земљи свога отачаства област нишевску до краја, Липљан, и Мораву, и звано Врање, призренску област и оба Полога до краја, са својим међама...“, Стефан Првовенчани, 38. Након битке на Морави 1191. године морао је да врати највећи део тих територија, те је тада Немањина држава добила онај опсег какав описују *Хиландарске новеље* и *Савино Жиџије Св. Симеона, И. Комајина*, „И обнови своју дедовину и боље је утврди“, 37–58; *Койривица*, Полог под српском влашћу, 66–68.

⁴⁰ Стефан Првовенчани, 82–86. Уп. и Теодосије, 111–112.

⁴¹ Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, no. 81, 94; *Баришић – Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана, 43–56; *И. Комајина*, Историјска подлога, 125.

⁴² Стефан Првовенчани, 86–88; Теодосије, 111–112; *Баришић – Ферјанчић*, Вести Димитрија Хоматијана, 47–56.

⁴³ Стефан Првовенчани, 86–88; Теодосије, 111–112.

⁴⁴ Година смрти бугарског великаша Стреза се у историографији различито датира, најчешће у 1211. или 1214, о томе, уп. *И. Комајина*, Историјска подлога, 119–126, са старијом литературом и аргументима у прилог датирања у 1214. годину.

⁴⁵ Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, 192*–193*; *Софрониевски – Петровски*, Синодален акт no. 94, 23–37; *исџи*, Документите No. 58 и No. 103, 201–223; *Целебџић*, Друштво, 150–151.

септембра 1246. године успео да без борбе овлада целом струмском облашћу и горњим Повардарјем. Цару су се, бележи Акрополит у својој *Историји*, предали следећи градови с околним областима: Стоб, Хотово, Велбужд, Скопље, Велес, чиме је сва територија до Прилепа и Пелагоније, Овчег Поља и Просека дошла под његову власт.⁴⁶ Међутим, када је 1254. године умро никејски цар Јован III Ватац, бугарски је цар Михаило Асен (1246–1256) покушао да уграби прилику и стекне неке територијалне добити, те је наредне године напао никејске поседе. У рату који је уследио био је поражен и принуђен да са новим никејским царем Теодором II Ласкарисом (1254–1258) склопи мировни уговор 29. јуна 1256. године.⁴⁷ У посланици коју је поводом тог догађаја упутио својим поданицима, цар Теодор II Ласкарис истиче како је та победа „велики дар од Бога”, који „објављује и ограђује границе и запечаћује сваки удео. Јер раздељује Сердику пак одавде и Филипков град према Македонцима нама и ограничава Велбужд, и ка пређашњем уводи стању и славну област Скопља и чувену (област) Врања, окружује Арбан и до српских међа стижу границе”.⁴⁸

Дакле, према никејском цару, овим мировним уговором су области Скопља и Врања враћене у „пређашње стање”, тј. поново су дошле под никејску власт, након краткотрајне бугарске управе 1255–1256. године.⁴⁹ Никејска власт на том подручју је била успостављена, како смо истакли, 1246. године, а иако Акрополит том приликом не помиње Врање, из чињенице да је и оно 1256. враћено „у пређашње стање”, јасно је да је и оно припадало Никејцима од 1246. Област Полога се, с друге стране, у међувремену поново нашла у рукама Епирске државе, којом је тада владао деспот Михаило II (1230–1268), а у никејске руке је доспела после битке код Пелагоније 1259, када је нови цар Михаило VIII Палеолог (1259–1282) од Епираца преотео тврђаве Канину, Берат, Полог, Колонију, Костур, Пелагонију, Девру, Черник, Девол, Прилеп, Воден, Востро, Петру, Преспу, Старидол, Охрид и утврђења у Илирику до Драча.⁵⁰ Територије у Тракији и Македонији које је 1246. године заузео цар Јован Ватац, а 1256. повратио Теодор II Ласкарис, као и оне које је 1259, пре него што ће ослободити Цариград и обновити Византијско царство, заузео Михаило VIII Палеолог,

⁴⁶ Acropolitae Opera, I, 78–79; George Acropolites, History, 227, 231–235; *И. Комашина*, Краљ Стефан Урош I, 109–111.

⁴⁷ Acropolitae Opera, I, 126–127; George Acropolites, History, 303–305; *Пириваџирић*, Једна претпоставка, 325–326.

⁴⁸ „...Μέγα τὸ δῶρον, ὅτι Θεοῦ καὶ πρὸς ἡμᾶς τοὺς Θεοῦ, ὡς Θεοῦ δῶρον ἀφανὲς πρὶν κείμενον παραδίδοται καὶ φράττει τοὺς ὄρους καὶ τὸ λάχος ἅπαν σφραγίζει. Διαφράττει γάρ τὴν Σαρδικὴν μὲν ἔνθεν καὶ τὴν Φιλίππου πόλιν πρὸς τοὺς Μακεδόνας ἡμᾶς καὶ ὀρίζει τὸ Βελεβοῦσδιον, καὶ πρὸς τὴν πρὶν εἰσάγει κατάστασιν καὶ τὸ τῶν Σκοπίων θέμα περιφανὲς καὶ τὸ τῆς Βρανίας ἐξάκουστον, περικλείει τὸ Ἀλβανὸν καὶ μέχρι τῶν Σερβικῶν ὄρων καταπτά τὰ ὀρίσματα...”, Theodori Ducae Lascaris Epistulae, 281. Под „српским међама” се на овом месту подразумевају границе српске државе, *И. Комашина*, Краљ Стефан Урош I, 177–178.

⁴⁹ *Пириваџирић*, Једна претпоставка, 326.

⁵⁰ Pachymeres, I, 151; ВИИИЈ VI, 12–16; *Пириваџирић*, Једна претпоставка, 327.

представљале су заправо највећи део територија – које је после победе код Клокотнице 1230. од Теодора Дуке био освојио Јован Асен II – оне земље „грчке, арбанашке и српске“ које спомиње у свом Трновском натпису.

У вези с тим је посебно интересантна једна одредба уговора који су 1267. године у Витербу склопили прогнани латински цариградски цар Балдуин II и нови сицилијански краљ Карло I Анжујски (1266–1285), којим се први обавезује потоњем и да ће му, за помоћ у поновном заузимању Цариграда и обнављању Латинског царства, препустити, између осталог, и „трећи део свега онога што у поменутом Царству буде могло да се поврати... тако и у земљи поменутог деспота и у краљевствима Албаније и Србије”.⁵¹ Формулација наведеног места неодољиво подсећа на ону из Трновског натписа и нема сумње да има исто значење. У питању су, дакле, територије које су припадале обновљеном Византијском царству, а за које се сматрало да по праву припадају Епирској држави деспота Михаила II, односно Албанији и српској држави. Када је реч о потоњој, сматра се да је у питању територија у околини Скопља, коју је привремено заузео српски краљ Стефан Урош I (1242–1276) приликом свог продора на југ 1257. године.⁵² Слична формулација налази се и у повељи Карла I Анжујског арбанашком великашу севасту Павлу Гропи из 1273, којом му потврђује одређене поседе у области Дебра, „који не припадају краљевству Албаније ни краљевству Србије ни земљама које је покојни деспот Михаило дао у мираз својој кћерки Јелени,” које треба да држи „према обичајима царства Романије”.⁵³

* * *

„Српска земља” у Трновском натпису, те у познијим изворима у вези са њим, на основу свега изложеног односила би се на области Полога и Врања. Поред тога, требало би скренути пажњу и на чињеницу да је попут Врања и подручје Полога након поновног српског освајања 1282. године постало интегрални део Српског краљевства,⁵⁴ те је и у време Српског царства било сматрано делом Српске земље, за разлику од других територија освојених 1282–1284, које су од почетка имале извесну посебност у српској држави, а у време Царства биле у оквиру Грчке земље.⁵⁵

⁵¹ „...Conceditis etiam... tertiam partem omnium illorum que de predicto imperio... recuperari poterunt... Hujusmodi autem tertiam partem, quandocumque et ubicumque in ipso imperio, ejusque pertinentiis, acquirendorum seu recuperandorum, habebimus... ita quod etiam in terra memorati despoti ac in regnis Albanie et Servie liceat nobis nostrisque in regno Sicilie haeredibus (si voluerimus) hujusmodi tertiam parte eligere, aut etiam obtinere...”, *Buchon*, Recherches et matériaux, 30–37, esp. 33–34.

⁵² *И. Коматићина*, Краљ Стефан Урош I, 184–186, 241–244.

⁵³ *Acta Albaniae I*, no. 300.

⁵⁴ *Мишић*, Југоисточна Србија, 28–30; *Пиривајрић*, Зет грчког цара, 112–114.

⁵⁵ Уп. *Блајојевић*, Земљорадња, 337–344; *Максимовић*, Порески систем, 101–110; *Живојиновић*, Властелинство манастира Хиландара, 35–50; *Бубало*, Територијална компонента, 281–286.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, edd. *L. Thalloczy – K. Jireček, – E. Sufflay*, Vindobonae 1913.
- Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch – A. Kambylis* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40), Berlin–New York 2001.
- Buchon J. A.*, Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la quatrième croisade, Paris 1840, I/2.
- Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, ed. *G. Prinzing* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38), Berolini – Novi Eboraci 2002.
- George Acropolites, The History, trans. *R. Macrides*, Oxford 2007.
- Georgii Acropolitae Opera I, edd. *A. Heisenberg – P. Wirth*, Stuttgart 1978.
- Georgii Pachymeris Relationes historicas, I–V, ed. *A. Failler*, Paris 1984–2000 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/1–5).
- Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica, MGH SS XIX, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1866.
- Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII, ed. *N. Festa*, Firenze 1898.
- Бешевлиев В.*, Първобългарските надписи, София 1992² [*Beševliev V.*, Pärvobälgarskite nadpisi, Sofija 1992²].
- Византијски извори за историју народа Југославије VI, ур. *Ф. Баршић – Б. Ферјанчић*, Београд 1986 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI, ur. *F. Barišić – B. Ferjančić*, Beograd 1986].
- Стефан Првовенчани, Сабрана дела, изд. *Љ. Јухас Георгиевска – Т. Јовановић*, Београд 1999 [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, izd. *Lj. Juhas Georgievska – T. Jovanović*, Beograd 1999].
- Теодосије Хиландарац, Живот Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, прир. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973 [Teodosije Hilandarac, Život Svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, prir. *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].

Литература – Secondary Works

- Hamm S.*, Die Chronik des Richard von San Germano, Berlin – Boston 2022.
- Madgearu A.*, The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280), Leiden–Boston 2017.
- Marjanović D. – Pilipović R.*, Serbian lands in Tarnovo Inscription, изд. *В. Гюзелев – И. Илев – К. Ненов*, Цар Иван Асен (1218–1241). Сборник по случај 800-годишнината от неговото взошествие на българският престол, Пловдив 2019, 95–101 [*Marjanović D. – Pilipović R.*, Serbian lands in Tarnovo Inscription, изд. *V. Gjuzelev – I. Ilev – K. Nenov*, Car Ivan Asen II (1218–1241). Sbornik po slučaj 800-godišninata ot vžšestvie na bălgrskija prestol, Plovdiv 2019, 95–101].
- Nicol D.*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
- Osswald B.*, L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique, Archéologie et Préhistoire. Université Toulouse le Mirail – Toulouse II 2011 (thèse du doctorat).
- Perry G.*, John of Brienne, King of Jerusalem, Emperor of Constantinople, c. 1175–1237, Cambridge 2013.
- Prinzing G.*, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, Teil II, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983) 37–112.

- Stanković V.*, John II Asen (1218–1241), the importance of being Roman and the battle for dominance over Southeast Europe, изд. *В. Гюзелев – И. Илев – К. Ненов*, Цар Иван Асен (1218–1241). Сборник по случај 800-годишнината от неговото взошествие на българсакия престол, Пловдив 2019, 49–54 [*Stanković V.*, John II Asen (1218–1241), the importance of being Roman and the battle for dominance over Southeast Europe, изд. *V. Gjuzelev – I. Ilev – K. Nenov*, Car Ivan Asen II (1218–1241). Sbornik po slučaj 800-godišnjinata ot vžšestvie na bălgarskija prestol, Plovdiv 2019, 49–54].
- Stavridou-Zaphraka A.*, Η αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης επί Μανουήλ Δούκα (1230–1237) – Η εξωτερική πολιτική, ΙΓ' Παnellήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Thessalonikē 1993 [*Stavridou-Zapharaka A.*, Η αυτοκρατορία τēs Thessalonikēs epī Manouēl Douka (1230–1237) – Ηē exōterikē politikē, XIV Panellēnio Istoriko Synedrio, Thessalonikē 1993].
- Баришић Ф. – Ферјанчић Б.*, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита“, Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 51–55 [*Barišić F. – Ferjanić B.*, Vesti Dimitrija Homatijana o „vlasti Draguvita“, Zbornik radova Vizantološkog instituta 20 (1981) 41–58].
- Блајојевић М.*, Земљорадња у средњовековној Србији, Београд 1973 [*Blagojević M.*, Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1973].
- Божилов И. – Гюзелев В.*, Историја на средновековна Бџлгария VII–XIV век, Софија 1999 [*Božilov I. – Gjuzelev V.*, Istorija na srednovekovna Bălgarija VII–XIV vek, Sofija 1999].
- Божилов И.*, Држава и црква у Бугарској, ур. *С. Ђирковић*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 75–79 [*Božilov I.*, Država i crkva u Bugarskoj, ur. *S. Ćirković*, Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji, Beograd 1998, 75–79].
- Божилов И.*, Историја на средновековна Бџлгария II. Християнска Бџлгария, Софија 2017 [*Božilov I.*, Istorija na srednovekovna Bălgarija II. Hristijanska Bălgarija, Sofija 2017].
- Бубало Ђ.*, Територијална компонента краљевске титуле Немањића, ур. *Љ. Максимовић – С. Пиривајрић*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Београд 2019, 245–290 [*Bubalo Đ.*, Teritorijalna komponenta kraljevske titule Nemanjića, ur. *Lj. Maksimović – S. Pirivatrić*, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića, Beograd 2019, 245–290].
- Данчева Василева А.*, Бџлгария и Латинската империя (1204–1261), Софија 1985 [*Dančeva Vasileva A.*, Bălgarija i Latinskata imperija 1204–1261, Sofija 1985].
- Живојиновић Д.*, Хоризма бугарског цара Јована Асена II, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1 (2013) 229–239 [*Živojinović D.*, Horizma bugarskog cara Jovana Asena II, Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije 1 (2013) 229–239].
- Живојиновић М.*, Властелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године, ур. *В. Кораћ*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 35–50 [*Živojinović M.*, Vlastelinstvo manastira Hilandara prema hrisovulji cara Dušana iz 1348. godine, ur. *V. Korać*, Osam vekova Hilandara, Beograda 2000, 35–50].
- Златарски В.*, Историја на бџлгарската држава през средните векове, III. Второ бџлгарско царство. Бџлгария при Асеневици (1187–1280), Софија 1994 [*Zlatarski V.*, Istorija na bălgarskata dăržava prez Srednite vekove, III. Vtoro bălgarsko carstvo. Bălgarija pri Asenevci (1187–1280), Sofija 1994].
- Иванов Ї.*, Бџлгарски старини из Македонија, Софија 1970 [*Ivanov I.*, Bălgarski starini iz Makedonija, Sofija 1970].
- Јухас Љ.*, Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности, ур. *В. Ђурић*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 17–25 [*Juhas Lj.*, Kralj Vladislav u srpskoj srednjovekovnoj književnosti, ur. *V. Đurić*, Mileševa u istoriji srpskog naroda, Beograd 1987, 17–25].
- Коматијина И.*, И обнови своју дедовину и боље је утврди: Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности, ур. *А. Расијовић – И. Коматијина*, Стефан Првовенчани и његово доба, Београд 2020, 37–61 [*Komatina I.*, I obnovi svoju dedovinu i bolje je utvrdi – Stefan Nemanja i Stefan Prvovenčani i uobličavanje srpske državnosti, ur. *A. Rastović – I. Komatina*, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, Beograd 2020, 37–61].

- Коматина И.*, Историјска подлога чуда Светог Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног, Зборник радова Византолошког института 52 (2015) 111–134 [*Komatina I.*, *Istorijska podloga čuda Svetog Simeona u Žitiju Simeonovom od Stefana Prvovenčanog*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 52 (2015) 111–134].
- Коматина И.*, Краљ Стефан Урош I Велики и његов век, Београд 2021 [*Komatina I.*, *Kralj Stefan Uroš I Veliki i njegov vek*, Beograd 2021].
- Коматина И.*, Невестинска кићења сунцородне кћери. Брак Стефана Радослава и Ане Дукене – нова тумачења, Историјски часопис 72 (2023) 117–144 [*Komatina I.*, *Nevestinska kićenja suncorodne kćeri. Brak Stefana Radoslava i Ane Dukene – nova tumačenja*, *Istorijski časopis* 72 (2023) 117–144].
- Коматина И.*, Српски владари у Алексијади – хронолошки оквири деловања, Зборник радова Византолошког института 52 (2015) 173–194 [*Komatina I.*, *Srpski vladari u Aleksijadi – hronološki okviri delovanja*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 52 (2015) 173–194].
- Коматина П.*, Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века, Зборник Матице српске за историју 107 (2023) 9–20 [*Komatina P.*, *Srpsko-vizantijski odnosi krajem XI i početkom XII veka*, Zbornik Matice srpske za istoriju 107 (2023) 9–20].
- Копривица М.*, Полог под српском влашћу у средњем веку (историјско-географски преглед), ур. С. Мишић, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 65–94 [*Koprivica M.*, *Polog pod srpskom vlašću u srednjem veku (istorijsko-geografski pregled)*, ур. S. Mišić, *Spomenica akademika Miloša Blagojevića*, Beograd 2015, 65–94].
- Максимовић Љ.*, Порески систем у грчким областима Српског царства, Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 101–126 [*Maksimović Lj.*, *Poreski sistem u grčkim oblastima Srpskog carstva*, Zbornik radova vizantološkog instituta 17 (1976) 101–126].
- Мишић С.*, Југоисточна Србија средњег века, Београд 2002 [*Mišić S.*, *Jugoistočna Srbija srednjeg veka*, Beograd 2002].
- Николов Г.*, Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.), София 2011 [*Nikolov G.*, *Samostojatelni i polusamostojatelni vladenija vav възобновеното Bălgarsko carstvo (kraja na XII – sredata na XIII. v.) Sofia 2011*].
- Пиривајрић С.*, Зет грчког цара. Источна политика, ур. С. Пиривајрић – С. Марјановић-Душанић – Д. Пойовић, Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, Београд 2022, 109–145 [*Pirivatrić S.*, *Zet grčkog cara. Istočna politika*, ур. S. Pirivatrić – S. Marjanović-Dušanić – D. Popović, *Sveti kralj Milutin. Vladar na raskršćima svetova*, Beograd 2022, 109–145].
- Пиривајрић С.*, Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 313–331 [*Pirivatrić S.*, *Jedna pretpostavka o poreklu bugarskog cara Konstantina „Tiha“*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 313–331].
- Радић Р.*, Обласни господари у Византији крајем XII и првим деценијама XIII века, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 151–289 [*R. Radić*, *Oblasni gospodari u Vizantiji krajem XII i prvim decenijama XIII veka*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 151–289].
- Софронијевић В. – Петровски Б.*, Синодален акт по. 94 од збирката на Хоматијан како извор за историјата на Полог, Историја 41/1–2 (2005) 23–37 [*Sofronievski V. – Petrovski B.*, *Sinodalen akt no. 94 od zbirkata na Homatijan kako izvor za istorijata na Polog*, *Istorija* 41/1–2 (2005) 23–37].
- Софронијевић В. – Петровски Б.*, Документите по. 58 и по. 103 од збирката на Хоматијан како извор за историјата на Полог, Годишен зборник на Филозофскиот факултет 58 (2005) 201–226 [*Sofronievski V. – Petrovski B.*, *Dokumente no. 58 i no. 103 od zbirkata na Homatijan kako izvor za istorijata na Polog*, *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet* 58 201–226].
- Томовић Г.*, Морфологија ћириличних натписа на Балкану, Београд 1974 [*Tomović G.*, *Morfologija ćirilčnih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974].

- Успенский Ф. И.*, О древностяхъ города Тырнова, Известия Русскаго археологическаго института въ Константинополе VII/1 (1901) 1–24 [*Uspenskiy F. I.*, О древnostjah' goroda Tyrnova, Izvestija Russkago arheologičeskago instituta v' Konstantinopole VII/1 (1901) 1–24].
- Целебџић Д.*, Друштво у епирској држави прве половине XIII века, Београд 2013 (докторска дисертација у рукопису) [*Dželebdžić D.*, Društvo u epirskoj državi prve polovine XIII veka, Beograd 2013 (doktorska disertacija u rukopisu)].
- Целебџић Д.*, Писма Јована Апокавка Теодору Дуки, Зборник радова Византолошког института 45 (2008) 125–140 [*Dželebdžić D.*, Pisma Johna Apokaukosa Teodoru Duki, Zbornik radova Vizantološkog instituta 45 (2008) 125–140].
- Шпадијер И.*, Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца, Прилози за КЈИФ 76 (2010) 3–16 [*Špadijer I.*, Hronološki okviri književnog rada Teodosija Hilandarca, Prilozi za KJIF 76 (2010) 3–16].

Ivana Komatina

Institute of History Belgrade
ivana.komatina@iib.ac.rs

Predrag Komatina

Institute for Byzantines Studies, SASA, Belgrade
predrag.komatina@visanu.ac.rs

“SERBIAN LAND” IN THE TÄRNOVO INSCRIPTION
OF JOHN ASEN II IN THE LIGHT OF THE POLITICAL
AND GEOGRAPHICAL TERMINOLOGY OF THE TIME

The victory over the Epirote state in the Battle of Klokotnica in 1230 was soon recorded by the Bulgarian emperor in the church of the Holy Forty Martyrs in Tärnovo in an inscription which, among other things, records that “he conquered all the land from Adrianople to Dyrrachium, Greek; also Albanian and Serbian”. The writings of the Byzantine historian George Acropolites provide a more detailed list of the cities and areas conquered by Asen, but the territorial scope of the occupied territories is the same. Also, the charter issued by Emperor John Asen II to the commune of Dubrovnik reports a more or less similar scope of conquered territories as the inscription and the *History* by Acropolites. The territories controlled by John Asen II after the battle are also evidenced by the Stanimakh inscription and later hagiographical sources, which record, among other things, that he ruled over the Serbs and the Albanians. The “Albanian land” would be the area of Arbanon, i.e. the area around Kruja, while this paper explores what could have been the “Serbian land” mentioned by the emperor in the Tärnovo inscription. The answer to the question of what that territory could be is provided in Western, Byzantine and Serbian sources. Namely, the treaty concluded in Perugia in 1229 between John of Brienne and the regency of the Latin Empire reveals that the sons of John of Brienne after their father’s death could take some lands in the European part of the Empire “except for

the land” held by John Assen II and except for the Kingdom of Thessalonica. Also, we learn from this treaty that Emperor Theodore owned all the land up to Adrianople and Didymotica, and it is known that his supreme authority was recognized by Alexius Slav, whose territory was in the Rhodopes, and also that after Strez’s death, Theodore received the “land of Strez”, which was located in the Vardar region. Of course, Theodore also held the territory of the Kingdom of Thessalonica, which he destroyed and appropriated. Therefore, if we compare the statements from the Tărnovo inscription with the “map” of Theodore’s realm provided in the 1229 treaty and Acropolites’ account of Asen’s advance after the battle of Klokotnica, it is clear that the Greek land ruled by the Bulgarian emperor means the former “land of Alexius Slav”, “land of Strez” and parts of the Kingdom of Thessalonica, while the phrase “Albanian land” refers to the area of Arbanon. Taking into account the presented recapitulation of the political-geographic entities of Theodore’s state, it becomes clear that only the territory that lay north of the “land of Strez” could be the “Serbian land”, i.e. the areas of Polog and Vranje. Those areas were briefly occupied by Serbian rulers in 1093–1094 before they were annexed by Stefan Nemanja from 1186 to 1191 and again by Stefan Nemanjić in 1207. Around 1214, the Polog region was probably temporarily occupied by the Bulgarian rebel Strez, and we know for certain that it fell under Theodore Doukas after Strez’s death. There is no other information about Vranje in the sources, but it also seems to have fallen into the hands of Theodore Doukas sometime before 1230. Therefore, both areas, Polog and Vranje, at the end of the 12th and again at the beginning of the 13th century, belonged to the Serbian state, which means that there was a legal basis for them to be considered “Serbian land”, and Theodore Doukas and John Asen II could perceive them as such.

In somewhat later Byzantine sources, the memory of what “Serbian land” represented for the Byzantines and the Bulgarians, whose rule over the central Balkans alternated, could also be discerned. Important pointers for understanding the phrase “Serbian land” in the Tărnovo inscription can be found in an epistle sent by Nicaean emperor Theodore II Laskaris to his subjects regarding the treaty signed on 29 June 1256 after the victory over the Bulgarians. Namely, the Nicaean emperor points out, among other things, that he restored the “famous (region) of Vranje” to its former status and how the Nicaean frontier reached the borders of the Serbian state. Therefore, with this peace treaty, Nicaea regained control of the area of Vranje after the short-lived Bulgarian administration in 1255–1256. Unlike Vranje, the area of Polog again fell into Epirote hands before it was captured by Michael VIII Palaeologus in 1259. The “Kingdoms of Albania and Serbia” are again mentioned as parts of the restored Byzantine Empire in the Treaty of Viterbo of 1267 and in a charter from 1273. The area of Polog, along with Vranje, became an integral part of the Serbian kingdom after the Serbian re-conquest in 1282 and was considered part of the “Serbian Land” even during the Serbian Empire, unlike other territories conquered in 1282–1284, which from the beginning had a certain degree of distinctness in the Serbian state and were considered part of the “Greek Land” during the time of the Empire.